

"AVESTO"DA IJROVIY LIRIKA BADIYATI

Umida Abdullayeva,
PhD, QarDu doktoranti

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada ijroviy lirikaning genezisi, dastlabki yozma adabiy manbalarda qo'llanish uslubi, xususan, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lgan "Avesto"da qo'llanish xususiyati haqida ma'lumot berilgan.*

***Kalit so'zlar:** Avesto, O'rxun-Enasoy obidalar, genezis, motiv, lirika, voqelik.*

***Аннотация.** В статье приводятся сведения о генезисе исполнительской лирики, методологии ее использования в ранних письменных литературных источниках, в частности, ее использовании в «Авесте» - священной книге зороастрийской религии.*

***Ключевые слова:** Авеста, памятники Орхун-Енасыя, генезис, мотив, лирика, реальность.*

***Abstract.** This article provides information on the genesis of performance lyrics, the methodology of its use in early written literary sources, in particular, its use in the "Avesta", the sacred book of the Zoroastrian religion.*

***Key words:** Avesta, Orhun-Enasoy monuments, genesis, motive, lyrics, reality.*

Ijroviy lirikaga oid ijod namunalarining paydo bo'lishi olis tarixga borib taqaladi. Ijroviy lirika genezisini o'rganish jarayonida jahon she'riyatida uning eng qadimiy shakllari Keoskiy Simonidning miloddan avvalgi 6-5 asrlarda "Danayning shikoyati" nomli asarida keltirilgan ayol nomidan rivoyat, shuningdek, "Avesto"ning ayrim nasklari, O'rxun – Enasoy obidalarining ayrim namunalari - "To'nyuquq", "Bilga Xoqon", "Kul Tegin" bitiktoshlari ham ijroviy lirika namunalari ekanligi aniqlandi.

Jahon adabiyotshunosligida ijroviy lirika nazariyasi mukammal o'rganilgan. Valzelning fikricha, ijroviy lirikada shoirning "men"i orqaga chekinib, boshqa obrazning hislari ochiladi. Ammo bizning fikrimizcha, ijroviy lirika namunalarida shoir o'z qarashlarini ham ifoda etadi. Ijroviy lirikada hikoya qilish mavzusi odatda ma'lum bir davr yoki janr an'alariga xos bo'lib, ularda qahramon xarakteri shartli ravishda ifodalanadi. Xususan, turkiy xalqlar adabiyotida xalq og'zaki ijodi namunalariga oid xalq qo'shiqlaridagi qo'shchi qo'shig'i, qiz qo'shig'i; podshohlar yoki sarkardalar ("To'nyuquq", "Kul Tegin", "Bilga Xoqon" bitiktoshlari, VI-VIII asr); mumtoz adabiyotda ijtimoiy hayotdagi muammolarni ifodalash maqsadida yozilgan g'azallar (XV-XIX asrlar); erksizlik qurbonlari ("Sharq qizi", 1922; "Qiz qo'shig'i", 1923, Cho'lpon); erksizlikka qarshi kurashuvchan shaxs ("Yurt qayg'usi" turkumidan "Bir o'zbek yigiti tilidan" 1917, Fitrat); shoir, davlat arboblari va badiiy asar qahramonlari ("Bayronning so'nggi safari", "Aleksandr Blok", "Siyovush faryodi" (Rauf Parfi), "Furqat nidosi", "Ulug'bek faryodi" (Abdulla Oripov) kabi she'rlar; jahon adabiyotidagi cho'pon yoki cho'pon ayol ("Amarillis", miloddan

avvalgi 3-asr, Feokrit); sargardon mahbus, u yoki bu ekzotik madaniyat vakili, romantizm va romantizmdan oldingi she'riyatdagi o'lik oshiq ("Bo'rondagi sargardon qo'shig'i", 1771-72, Gyote); mahbuslarning ko'plab lirik monologlari va asirlar ("Tutqun", Pushkin) kabi she'rlar bunga misol.

Adabiyotshunos Ulug'bek Hamdam o'zbek she'riyatida ijroviy lirikaning paydo bo'lish asosini shunday izohlaydi: "Jadid ijodkorlarning yangi adabiyot haqidagi tasavvurlari asosini "ro'monlar va tiyotru kitoblari" tashkil qilganining sababi – olam va odamni anglashga bo'lgan ehtiyoj edi. Mazkur hol lirikadan ham o'zgarishni talab etardiki, bu uning uchun yashab qolish va ravnaq topish sharti bo'lib qoldi. Aytmoqchimanki, she'riyatning ko'ngildan voqelikka yuz burishi eng avval shu obyektiv zarurat tufayli sodir bo'lgandir. Zero, davr shart-sharoitlari yuzaga keltirgan talabni qondirish uchun she'riyatning "ro'mon va tiyotru" kitoblari bilan (ya'ni lirikaning epos va drama bilan) raqobatga kirishishi, ularning imkon doirasidagi vazifalarni, qisman bo'lsa ham, zimmasiga olishi zarur edi. Buning uchun esa, she'riyat chuqur ichki struktur o'zgarishga uchrashi, eng avval, subyektiv tashkillanish nuqtayi nazaridan isloh qilinishi lozim edi. Asrlar davomida lirikaning obyekt ko'ngil bo'lib keldi, she'r shoirning – lirik "men"ning ko'ngil izhori sifatida tushunildi. Voqelikka yuz burgan she'riyat esa endi shoirninggina emas, o'zga odamning ko'ngliga nazar solmoqqa, dilidagini idrok qilmoq va ifodalamoqqa jazm etdi. Va bu holda endi o'sha o'zga odam she'rning lirik subyekt, shoir uchun bo'lsa badiiy idrok obyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqorida aytilganlar shoirning o'zga shaxsga evrilib olib uning ko'nglidagilarni izhor etishi voqelikni idrok qilish, davr ruh-kayfiyatini ifodalashga intilish natijasi, uning usullaridan biri degan fikrni tasdiqlaydi. Yangi o'zbek she'riyatida rus adabiyotshunoslari "rolevaya lirika" deb ataydigan, bizda "ijroviy lirika" deb atash urf bo'lgan bunday she'rlar Cho'lpondan keyin keng ommalashdi"¹. Bizning fikrimizcha, lirik subyekt o'zga shaxs ekanligini hisobga olib aytish mumkinki, turkiy xalqlar adabiyotida ijroviy lirika namunalari ancha avval paydo bo'lgan. Xususan, "Avesto" dagi Axura Mazda, Mitra, Axriman qo'shiqlari, bitiktoshlardagi yozuvlar buning dalilidir.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ijroviy lirikada lirik hikoya motivlari ijtimoiy voqelikka ham bog'liq bo'ladi. Tarixiy manbalardan ma'lumki, 6-8 asrlarda davlatchilik qurish muhim ustuvor vazifalardan sanalgan. Turkiy xalqlar Turk xoqonligi imperiyasiga birlashgan. Akademik Bartoldning qayd etishicha, u vaqtlarda turkiylar 2 ta toifaga bo'lingan. Birinchi toifa – bu xalq turkiy tilda "budun" – "qag'anliq budun", ya'ni xoqonligi, mustaqil davlat bo'lgan xalq deb atalgan.

¹ Hamdamov U. Yangi o'zbek she'riyati. – Toshkent: Adib, 2012. – B. 252-254.

Ikkinchi toifa – “eltabarlik budun”, ya’ni eltabar boshqargan xalq deb atalgan. Eltabarlarni xon tayinlagan. Ikkinchi Sharqiy Turkiy xoqonlikning donishmand maslahatchisi Bilga To‘nyuquq Xitoyda, Xitoy shimolida ta’lim olgan juda bilimdon kishi bo‘lib, ko‘p mehnat qilgan hamda Xitoy ichki va tashqi siyosatining barcha taraflarini puxta o‘rgangan mohir sarkarda bo‘lgan. Sarkarda To‘nyuquq sharafiga bitilgan bitiktoshlar ijroviy lirikaning dastlabki namunalaridan hisoblanadi. Bitiktosh matni To‘nyuquq tilidan yozilgan bo‘lib, adabiyotshunos olim B.Sarimsoqovga ko‘ra, matnda nasriy qofiya (saj’)ni ko‘ramiz. “Yodnomalar asosan erkin nasrda yozilgan bo‘lib, ularda o‘rni bilan saj’li nasrdan ham foydalanilgan”². “*Bilga To‘nyuquq ban o‘zum, Tabg‘ach elinga qilintim*”³.

O‘rxun – Enasoy bitiklari marsiya va madhiya janrlarining qadimgi turk adabiyotidagi ildizlari haqida tasavvur beradi. Shuningdek, mard va tanti xalqning avlodi ulardan kuch oladi va faxr hissini tuyadi. Bu haqda bir qancha she’rlar, badiiy asarlar bitilgan. “*Qog‘oz yaramaydi mening kunimga, Qog‘ozga ko‘chmaydi yonayotgan yurak / Shalviragan qog‘oz kerakmas menga, Dardimni bitgani menga tosh kerak*”⁴. (“Bitik toshlar orzusi” U.Azim)

Eramizdan avvalgi IX - VIII asrlarda Markaziy Osiyoda “Avesto” kitobi yozildi va u o‘sha davrda insoniyat taraqqiyotiga o‘zining sezilarli ta’sirini ko‘rsatdi. Sharqiy Eron va Markaziy Osiyoda yashovchi qadimiy qabilalarning ijtimoiy tuzumi o‘zgarayotgan va diniy qarashlari hamda jamiyatda ro‘y berayotgan tabaqalanish davom etayotgan bir paytda Turon pasttekisligida –Amudaryo bo‘ylarida yangi g‘oya, yangi fikrlar va yangi ta’limot vujudga keldi. Bu ta’limotga amal qilgan inson “Ezgu fikr”, “Ezgu so‘z”, “Ezgu amal”ni butun hayoti davomida qalbiga singdirishi lozim edi. Ushbu ta’limotning asoschisi Zardusht bo‘lib, u o‘z ta’limotini jamiyatda yashovchi har qanday sinf vakillari orasida qo‘rqmasdan tarqatib o‘zining haqligini isbotlay olgan. Beruniyning guvohlik berishicha, Zardusht makedoniyalik Aleksandrning Markaziy Osiyoga kelishidan 258 yil ilgari dunyoga kelgan. Zardusht faqat bitta xudoga, ya’ni Axura-mazdaga sig‘inishni va uning ko‘rsatmalari bo‘lgan “Avesto”ga amal qilishni targ‘ib qiladi: “*Uch kecha va uch kunduz Qilsin g‘usl, tahorat / Va tazarru aylasin O‘ttiz darra olgandek*” (Axuramazda, “Avesto”)⁵.

“Avesto”da podshohlar, oliy tabaqa vakillari, ruhoniylarga va diniy urf-odatlariga ham katta o‘rin ajratilgan. Shuningdek, “Avesto”da tabiat, uni yovuz kuchlar (devlar)dan muhofaza qilish haqida ham qimmatli fikrlar aytib o‘tilgan. Kitobdagi

² Sarimsoqov B. O‘zbek adabiyotida saj’. – Toshkent: Fan, 1978. – B.91.

³To‘xliyev B, Abdurahmonova B. Adabiyot. – Toshkent: Cho‘lpon, 2012. – B.38.

⁴ Azimov U. Saylanma. –Toshkent: Sharq, 1995. – B.149.

⁵ Sharipova L. XX asrning 70-80- yillar o‘zbek she‘riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 39-40.

gah (qo'shiq) lar obraz (xudo) lar tilidan aytilgan bo'lib, ijroviy lirika hisoblanadi. Jumladan, Mitraning so'zlari:

Ibodatini ijobat
Qilgumdir men albatta
Xoh faqir, xoh podshohning.
Xara osha uchgan kun
Kabi, o, Spitama,
Ibodatini men labbay,
Deb ijobat qilgayman⁶.

Yuqoridagi parchada insonlarni ibodatga chorlash va ibodat qilganlar, albatta, ajrini olishi Mitra tilidan aytiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, ijroviy lirikaning genezisi xalq og'zaki ijodi namunalariga borib taqaladi va she'ning g'oyaviy-badiiy mazmunini ochish uchun har bir davr ijtimoiy voqeligiga mos ijroviy qahramonlar tanlanadi. Hozirgi o'zbek she'riyatida ham ijroviy lirikaning ko'plab namunalarini uchratish mumkinki, bu alohida tadqiqotlar doirasida o'rganishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Azimov U. Saylanma. –Toshkent: Sharq, 1995. – B.149.
2. Sarimsoqov B. O'zbek adabiyotida saj'. – Toshkent: Fan, 1978. – B.91.
3. To'xliyev B, Abdurahmonova B. Adabiyot. – Toshkent: Cho'lpon, 2012. – B.38.
4. Sharipova L. XX asrning 70-80- yillar o'zbek she'riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 39-40.
5. Hamdamov U. Yangi o'zbek she'riyati. – Toshkent: Adib , 2012 . – B .252-254.

⁶ To'xliyev B., Abdurahmonova B. Adabiyot. – Toshkent: Cho'lpon, 2012. – B.23.